

JUOZAS PABRĖŽA

ŽODŽIO GALO IR PRIEGAIDŽIŲ FONETINĖ EVOLIUCIJA ŠIAURĖS ŽEMAIČIŲ TARMĖJE

Apie galimą galūnių redukcijos ryšį su kirčio atitraukimu jau ir anksčiau yra užsiminę kai kurie kalbininkai¹. Ne taip seniai galūnių redukcijos ir kirčio atitraukimo ryšys šiaurės žemaičių tarmėje įrodytas, remiantis konkrečiu statistiniu tyrimu. Tas ryšys yra toks: einant iš pietų į šiaurę, galūnių redukcija laipsniškai stiprėja, o kirčio atitraukimo laipsnis taip pat tolygiai didėja. Vadinasi, kirčio atitraukimas funkcionuoja kaip savotiška redukcijos forma: archajiškesnės yra tos formos, kurios išlaiko galinį kirtį ir turi aiškiai ištariamą, t.y. visai neredukuotą galūnę².

Šį kartą bandyta empiriškai patikrinti, ar turi įtakos galūnių redukcijai prieš tą galūnę esanti priegaidė, t.y. ar yra koks nors ryšys tarp galūnių ir prieš tas galūnes esančių priegaidžių. Kaip ir ankstesniais kartais, naudotasi A. Girdenio į magnetofono juostas įrašytais ir kruopščiai iššifruotais rišliais tarminiais tekstais iš 5 šiaurės žemaičių vietų: Skuodo, Lenkimų, Tirkšlių, Gedūnavo ir Medingėnų. Iš tekstų išrinkti visi žodžiai, kurių trumposios galūnės yra buvusios atviros, nekirčiuotos, cirkumfleksinės ir prieš kurias eina skiemuo su akūtinės ar cirkumfleksinės prigimties priegaide. Kiekvienai vietai imtos aštuonios atsitiktinai parinktos rišlaus teksto atkarpos po 10 žodžių su atvirosiomis nekirčiuotomis cirkumfleksinėmis galūnėmis, – taigi vienai vietai atstovavo 800 tokių pavyzdžių.

Būtina paaiškinti, kurios galūnės laikytinos redukuotomis ir kokios neredukuotomis. Taigi neredukuotų galūnių grupę sudarė žodžiai, kurių galūnių balsis tariamas visai aiškiai (pvz., *šėina* „šieno“) arba bent sudaro atskirą skiemenį (pvz., *šėin^a*). Redukuotųjų galūnių grupę sudarė formos, kurių galūnės balsis arba visai nebegirdimas (pvz., *šein*), arba

¹ Žr. Z. Z i n k e v i č i u s, Lietuvių dialektologija, Vilnius, 1966, 45; V. G r i n a v e c k i s, Žemaičių tarmių istorija (Fonetika), Vilnius, 1973, 50; A. G i r d e n i s, Kuršių substrato problema šiaurės žemaičių teritorijoje. – Iš lietuvių etnogenezės, Vilnius, 1981, 23.

² Plačiau apie tai žr. J. P a b r ė ž a, Galūnių redukcijos ryšys su kirčio atitraukimu šiaurės žemaičių tarmėje. – Baltistica, XX(2), 1984, 145–150.

girdimas tik nežymus jo atspalvis, nebesudarantis atskiro skiemens (pvz., *šėin*^(a)).

Ištyrus empirinę medžiagą (4000 pavyzdžių) ir apdorojus rezultatus statistiškai elektronine skaičiavimo mašina pagal A.Girdenio sudarytą programą, matyti, kad galūnių redukcijos laipsnis priklauso nuo priegaidės, einančios prieš tą galūnę. Redukuotosios galūnės po akūtinės priegaidės sudaro 36,4% visų galūnių su prieš ją einančiu akūtu, o redukuotosios po cirkumfleksinės priegaidės sudaro 48,3% visų galūnių su prieš jas einančiu cirkumfleksu. Redukuotųjų galūnių po akūtinės priegaidės pavyzdžiai: *vėin* „viena“, *šūd* „šūda“, *lōng* „lango“, *dākt* „daikto“, *atrūod* „atrodo“, *prirūov*^(e) „prirovė“, *kārv*^(e) „karvė“, *i žārd*^(a) „į žarda“, *ōmž*^(o) „amžių“. Redukuotųjų galūnių po cirkumfleksinės priegaidės pavyzdžiai: *dėin* „diena“, *svėk* „sveiką“, *snėig* „sniego“, *iš prūot* „iš proto“, *pri smetūon* „prie Smetonos“, *nīek* „nieko“, *pripērš* „pripiršo“, *užvėrt* „užvirto“, *soried*^(e) „surėdė“, *apsevėlk*^(e) „apsivilkę“, *nu skōud*^(a) „nu skuodo“, *nebūt*^(o) „nebūtų“, *žmūog*^(o) „žmogų“³.

Taigi, kaip matome, žodžio galo redukcija yra didesnė po cirkumfleksinės priegaidės. Rezultatų reikšmingumą patvirtina ir 99% patikimumo intervalai bei *u* kriterijaus reikšmė. Redukuotųjų galūnių po akūtinės priegaidės 99% patikimumo intervalas yra 33,6÷39,2%, o po cirkumfleksinės – 45,3÷51,2%. Kaip matome, patikimumo intervalai nesusikerta, *u* kriterijaus reikšmė (*u*=7,59) daugiau kaip du kartus viršija 99,9% tikimybės kritinę reikšmę (*u*₀₀₁=3,29), Vadinasi, skirtumas statistiškai reikšmingas (žr. 1 lent.).

Įdomu palyginti atskirų vietų rezultatus. Matyti, kad didelis, reikšmingas skirtumas yra Skuode, Tirkšliuose ir Gadūnave. Tose vietose nesusikerta 99% patikimumo intervalai, o *u* kriterijaus reikšmės viršija 99,9% tikimybės kritinę reikšmę (žr. 1 lent.). Nepakankamas statistinis skirtumas užfiksuotas Lenkimuose ir Medingėnuose. Kaip tą dalyką

³ Beje, akūtinės prigimties priegaidė tarmėje dažniausiai būna laužtinė, o cirkumfleksinės prigimties – tęstinė.

Galūnių redukcijos ryšio su priegaidėmis rezultatai

Vietos	Akūtas		Cirkumfleksas		u u ₀₅ =1,96 u ₀₁ =2,58 u ₀₀₁ =3,29
	Redu- kuotos %	-(99%)	Redu- kuotos %	-(99%)	
Skuōdas	45,5	39,1-51,2	60,6	54,0-67,0	u=4,23>3,29
Lenkimai	52,3	46,0-58,7	52,4	45,6-59,2	u=0,05<1,96
Tirkšliai	32,8	26,3-39,7	55,7	49,6-61,7	u=6,44>3,29
Gadūnāvas	38,9	32,7-45,3	52,3	45,6-59,0	u=3,75>3,29
Medingėnai	13,0	9,2-17,7	16,1	11,4-21,7	u=1,1<1,96
Suma	36,4	33,6-39,2	48,3	45,3-51,2	u=7,59>3,29

galima būtų paaiškinti? Medingėnai yra ryškiai piečiau nuo kitų tirtųjų vietų. Tad gal tokį rezultatą lėmė apskritai palyginti silpnesnė redukcija toje vietoje. Didelio skirtumo nebuvimą Lenkimuose gal galėjo nulemti tos vietos priklausymas kretingiškių patarnei, Pajūrio žemaičių plotui. Bet tiksliau į tą klausimą būtų galima atsakyti, ištyrus daugiau gretimų vietų.

Kita vertus, rezultatų svyravimas kai kuriose vietose neturėtų kelti didesnių abejonių, nes ir reikšmingi bendrieji rezultatai rodo, kad statistiniai skirtumai nėra pernelyg dideli, pavyzdžiui: – 99% patikimumo intervalai nesusikerta, bet nėra ir vienas nuo kito labai nutolę.

Belieka pasamprotauti, kodėl vis dėlto po akūtinės (laužtinės) priegaidės, kuriai šiaurės žemaičių tarmėje būdingas tam tikras staigumas, sprogimas, girdimas ryškesnis galūnės balsis, mažiau redukuotas negu po cirkumfleksinės. Ryškiau girdimą galūnės balsį po laužtinės priegaidės, matyt, lemia pačios laužtinės priegaidės prigimtis – ypač, kai ta laužtinė priegaidė būna labai ryški, t.y. turi tris fazes: 1 – garsas tariamas aukštu, stipriu balsu; 2 – pasiekęs kulminacinį tašką, balsas su savotišku sprogimu staiga nutrūksta; 3 – toliau garsas baigiamas tarti žemesniu, krintančiu, susilpnėjusiu balsu. Simboliškai tai atrodytų taip:

1	2	3
A	>	a

Taigi kai lūžis labai ryškus, po jo einantis galinis balsis taip pat darosi ryškesnis – maždaug tokio pat ryškumo kaip trečioji lūžio fazė. Stiprus lūžis tarytum sudaro sąlygas trūkčiojančiam atkartojimui, vaizdingai išsireiškus – tam tikram aidui žodžio gale, pvz.: *dá>akta* „daikto“, *vá>arna* „varna“, *žá>alti* „žaltį“, *vé>elne* „velnio“.

Kai lūžis nebe toks stiprus, nebėra to staigaus nutrūkimo, t.y. begirdimos dvi lūžio fazės – galinis balsis kur kas blankesnis. O juk ta ryški trijų fazių laužtinė priegaidė ištariama kaip tik šiaurėje. Einant į pietus, ji po truputį silpsta, begirdimos dvi fazės⁴.

Cirkumfleksinės priegaidės tęstinė prigimtis šiaurės žemaičių tarmėje lyg ir sąlygoja didesnio jos krūvio, pagrindinės jėgos sukonzentravimą ant ryškiai ištęsiamo garso, mažiau to krūvio bepaliekant galūnei, t.y. labiau ją redukuojant, plg.: *vārg^(a)* „vargo“ ir *dá>arba* „darbo“, *dālg^(e)* „dalgio“ ir *žá>alte* „žalčio“, *kālt^(a)* „kaļtā“ ir *ká>alta* „kālta“.

Atlikus šį tyrimą, dar bandyta pasižiūrėti, ar turi kokios nors įtakos galūnių redukcijai priebalsių, einančių prieš tas galūnes, skardumas – duslumas bei kietumas – minkštumas. Pasirodo, kad turi: redukuotosios galūnės po dusliųjų ir kietųjų priebalsių sudaro atitinkamai 46,9% ir 52,4% (pvz.: *lāuk^(a)* „lauką“, *svēist^(a)* „sviesto“, *oštērp^(a)* „užtirpo“, *pēršt* „piršto“), o po skardziųjų ir minkštųjų – 39,4% ir 31,3% (pvz.: *gerdeniēn^(e)* „Girdenienė“, *mērg^(e)* „mergė“, *brūol^(e)* „brolio“). Vadinasi, redukcija didesnė po dusliųjų ir kietųjų priebalsių. Rezultatų reikšmingumą patvirtina ir nesusikertantys 99% intervalai bei *u* kriterijaus reikšmės (žr. 2, 3 lent.).

⁴ Tuo irgi iš dalies galima būtų paaiškinti nepakankamą rezultatų reikšmingumą pietiniame punkte Medingėnuose.

Galūnių redukcijos ryšys su priebalsių duslumu-skardumu

Vietos	Dusl. priebalsiai		Skard. priebalsiai		u u ₀₅ = 1,96 u ₀₁ = 2,58 u ₀₀₁ = 3,29
	Redu- kuotos %	-(99%)	Redu- kuotos %	-(99%)	
Skuōdas	55,6	47,4-63,5	51,6	45,9-57,2	u=0,98<1,96
Lenkimai	51,7	44,4-58,9	53,0	47,0-59,0	u=0,31<1,96
Tirkšliai	60,6	53,8-67,2	34,0	28,2-40,2	u=7,52>3,29
Gadūnāvas	45,0	37,6-52,6	45,6	39,8-51,5	u=0,09<1,96
Medingėnai	17,8	12,4-24,4	12,4	9,0-16,7	u=1,94<1,96
Suma	46,9	43,6-50,2	39,4	36,9-42,0	u=4,63>3,29

3 lentelė

Galūnių redukcijos ryšio su priebalsių kietumu-minkštumu rezultatai

Vietos	Kiet. priebalsiai		Minkšt. priebalsiai		u u ₀₅ = 1,96 u ₀₁ = 2,58 u ₀₀₁ = 3,29
	Redu- kuotos %	-(99%)	Redu- kuotos %	-(99%)	
Skuōdas	60,4	54,0-66,7	45,1	38,5-51,8	u=4,29>3,29
Lenkimai	57,7	51,2-64,1	47,2	40,7-53,8	u=2,91>2,58
Tirkšliai	76,3	70,8-81,2	4,8	2,3-8,6	u=23,4>3,29
Gadūnāvas	39,3	33,2-45,6	52,0	45,2-58,7	u=3,54>3,29
Medingėnai	23,5	18,1-29,5	6,2	3,5-9,8	u=7,08>3,29
Suma	52,4	49,6-55,3	31,3	28,6-34,1	u=13,6>3,29

Tokių priebalsių poveikio reikšmingumą galūnių redukcijai, matyt, lemia progresyvinė akomodacija: redukcija yra mažesnė (t.y. girdimas ryškesnis galūnės balsis) po žymėtųjų opozicijos narių – skardziųjų ir minkštųjų priebalsių.

Galutinė išvada: galūnių redukcija šiaurės žemaičių tarmėje yra reikšmingai didesnė po cirkumflekso, taip pat po dusliųjų ir kietųjų

priebalsių. Tipiški šio reiškinių pavyzdžiai galėtų būti tokie: *vāk^(a)* „vaiką“, *prūot^(a)* „proto“, *ivēlk^(a)* „įvilko“, *neišvarūt^(o)* „neišvarytų“, *nīek* „nieko“, *ī māiš* „į maišą“.

PHONETIC EVOLUTION OF WORD END AND SYLLABLE ACCENTS IN THE NORTHERN ŽEMAITIAN DIALECT

Summary

In this investigation an attempt is made to test if the accent, which is placed in the penultimate syllable, in the Northern Žemaitian dialect has any influence on the ending reduction. The analysis of the corpus of 4000 items has shown that word end reduction is greater after a circumflex accent. The drawn-out nature of the circumflex accent in the Northern Žemaitian dialect causes the concentration of the main energy on the distinctly drawn-out sound, weakening the intensity of the ending and as a result reducing it more. The vowel heard more distinctly after the acute accent, which in the dialect is most often realised as a broken one, apparently is determined by the nature of the broken accent itself: when the break is very distinct, the final vowel following it becomes more distinct as well. The investigation has also shown that ending reduction is significantly greater after voiceless and non-palatalized ('hard', 'dark') consonants.